

Irena Jaros
Uniwersytet Łódzki
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6397-5890>
e-mail: irena.jaros@uni.lodz.pl

Słownik stereotypów i symboli ludowych.
T. 2: *Rośliny*. Cz. 3: *Kwiaty* (ss. 295). Cz. 4: *Zioła* (ss. 494).
Koncepcja całości i redakcja J. Bartmiński.
Zastępca redaktora S. Niebrzegowska-Bartmińska.
Wydawnictwo UMCS. Lublin 2019

Wydawany w Lublinie od roku 1996 *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSSL) doczekał się w roku 2019 publikacji kolejnych dwóch zeszytów, pt. *Kwiaty* (cz. 3) i pt. *Zioła* (cz. 4), będących częściami drugiego tomu *Słownika...*, pt. *Rośliny*. Są one elementami monumentalnego dzieła, ukazującego polską kulturę ludową w jej głównych dziedzinach, autorstwa etnolingwistów skupionych wokół jego pomysłodawcy i głównego redaktora, prof. Jerzego Bartmińskiego. Wcześniej wydane (oprócz zeszytu próbnego w 1980 r.), cztery części tomu 1. słownika, pt. *Kosmos* (SSSL 1996–2012) oraz dwie części drugiego tomu, pt. *Rośliny* (SSSL 2017–2018) doczekały się wysokich ocen polskich językoznawców, etnologów oraz slawistów¹ (zob. np. Robotycki 2007, Tolstaja 2018, Tyrpa 2018, Sobolewska 2019, Wełpa-Siudek 2019).

Słownik mający objąć siedem tomów, zaprojektowany jeszcze w latach siedemdziesiątych XX w., którego założenia metodologiczne były wielokrotnie dyskutowane, jest realizowany etapami przez zespół pracowników UMCS. Celem tego oryginalnego opracowania, unikatowego w skali Słowiańszczyzny, „jest rekonstrukcja tradycyjnego obrazu świata utrwalonego w polskiej kulturze ludowej, tj. w języku, folklorze, wierzeniach i obrzędach oraz próba odtworzenia systemu wartości, który stanowi klucz do poznania kultury, a więc pewnej postawy wobec świata, swoistej mentalności i zachowań” (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016: 356). Przedmiotem opisu

¹ Więcej szczegółów nt. recepcji SSSL można znaleźć w: Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016.

są tradycyjne, zakorzenione w polskiej kulturze ludowej stereotypy i symbole, na które składają się pewne wyobrażenia o świecie zakłute w języku. Nie jest to słownik rozumiany tradycyjnie jako zbiór leksemów. Ma on układ tematyczny, obejmujący ludowy obraz świata w całości, przedstawiony w ustalonym porządku od kosmosu, poprzez świat roślin i zwierząt po człowieka, jego otoczenie, wierzenia i kategorie ustalające porządek rzeczy. Opracowanie ma etnolingwistyczny i kognitywny charakter, nakierowane jest na ukazanie nie naukowego, ale potocznego, „naiwnego” obrazu świata przepełnionego wiedzą wyrosłą z ludowej mądrości i życia w symbiozie z otoczeniem. Podstawą materiałową tego wyjątkowego i bardzo ważnego dla polskiej kultury słownika są zgromadzone w terenie oraz wyeksцерpowane ze źródeł językoznawczych, etnograficznych, historycznych oraz literackich dane dotyczące kultury materialnej i duchowej ludu polskiego, pochodzące z dość szerokiego zakresu chronologicznego obejmującego drugą połowę XIX w. i wiek XX. Ze względu na rozległość czasową wykorzystywanych źródeł, opis stereotypowych wyobrażeń ma charakter ahistoryczny, a więc w pewnym stopniu uogólniony, niezważający na zmiany o charakterze diachronicznym.

Budowa haseł w całym słowniku ma ustalony porządek obejmujący wiele elementów. Po wstępie, zawierającym spis treści, następuje krótkie streszczenie całości oraz nakreślenie ogólnokulturowego i wielokulturowego tła danego przedmiotu, prezentowana jest jego rozbudowana definicja kognitywna oraz dokumentacja w postaci cytatów źródłowych pochodzących z różnych gatunków folkloru, materiałów zgromadzonych w terenie oraz tekstów etnograficznych. Całość zamyka bibliografia oraz odsyłacze do innych haseł, pojawiających się w artykule hasłowym. Dla przedstawienia różnych aspektów znaczeń poszczególnych haseł w części eksplikacyjnej stosowany jest układ fasetowy, gdzie każdej wyodrębnionej ze zgromadzonego materiału podkategorii semantycznej odpowiada ustalony dla całego słownika symbol, co ułatwia w zdecydowany sposób poszukiwania interesujących nas zagadnień.

Recenzowane dwie części słownika wchodzące w skład jego 2. tomu obejmują wycinek świata roślinnego – kwiaty i zioła, które w ludowym świecie stereotypów i symboli odgrywają wyjątkową rolę. Ze wstępu do części trzeciej dowiadujemy się, że początkowo zamierzano je zaprezentować w jednym woluminie, ale ze względów praktycznych (powstanie dwu mniejszych, wygodniejszych w użyciu zeszytów, zamiast jednego dużego tomu) zdecydowano się te dwa rodzaje roślin rozdzielić. Była to słuszna decyzja, ponieważ przedmiotem opisu stał się bogaty zbiór kwiatów (34 rośliny) przedstawiony w części trzeciej, obejmującej wraz z ilustracjami 295 stron, oraz zioła (72 rośliny) w liczącej 494 strony części czwartej. To rozgraniczenie jest jednak w pewnym sensie umowne, bowiem niektóre z kwiatów (zob. np. *chaber*,

goździk, lawenda, nagietek) opisane w części 3. drugiego tomu *Słownika...* są niekiedy kwalifikowane przez nosicieli kultury ludowej jako zioła. Z jednej strony ich uroda i zapach pozwala zaliczyć je do kwiatów, z drugiej zaś praktyczne wykorzystanie w lecznictwie umożliwia umieścić je wśród ziół. Poza tym niektóre z prezentowanych roślin są również traktowane jako chwasty (zob. *chaber* w cz. 3. i *skrzyp* w cz. 4), którym poświęcony będzie jeden z kolejnych zeszytów drugiego tomu. Tego typu rośliny, dla których nie jest łatwo jednoznacznie wskazać miejsce w słowniku, należą do strefy przejściowej pomiędzy dwiema i więcej (por. *chaber*) kategoriami przedmiotów o rozmytych granicach, a ich kwalifikacja – do ziół, kwiatów bądź bezużytecznych chwastów – uzależniona jest od punktu widzenia i perspektywy uczestnika kultury ludowej. Jest to bardzo cenne i słuszne założenie opisu prezentowanego wycinka rzeczywistości pozajęzykowej, ponieważ tylko w taki sposób, uwzględniający subiektywne sądy człowieka na temat wyglądu kwiatów i ziół, ich symboliki, przeznaczenia, zastosowania leczniczego i magicznego, możemy odkryć i zrozumieć sposób widzenia przedstawianych roślin przez człowieka, członka polskiej wspólnoty kulturowej.

Struktura recenzowanych tomów jest podobna: każdy z nich rozpoczyna się od omówienia hiperonimów – *kwiat* i *zioło*, zaś w dalszej części hasła ułożone są alfabetycznie, co w dużym stopniu ułatwia czytelnikowi odnalezienie interesującego go desygnatu i jego opisu. Znalazły się w nich nazwy roślin, których występowanie i rola w kulturze ludowej zostały już częściowo opracowane przez językoznawców, np. *róża, lilia, fiołek, wrzos* (zob. np. Pelcowa 2002, Kurek 2004, Nowakowska 2001, 2005, Piekarczyk 2004). W *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* informacje na temat ich nazewnictwa, symboliki, praktycznego wykorzystania zostały uporządkowane i uzupełnione o nowe dane. Należy podkreślić, że większość z opracowanych desygnatów, znajdujących się w omawianych częściach SSSL, zwłaszcza ziół (wśród kwiatów np. *asparagus, chryzantema, georginia, hortensja, lawenda, maciejka*) zyskało po raz pierwszy tak systematyczny, dokładny opis o charakterze antropologiczno-kulturowym.

Niektóre z głównych haseł zostały uzupełnione o podhasła, uznane przez autorów za ważne dla ludowej wizji świata. Odnoszą się one do różnych gatunków prezentowanych roślin, np. *lilia* – *lilia wodna* (cz. 3.); *babka* – *babka lancetowata, babka wodna*; *mak* – *mak polny*; *pokrzywa* – *głucha pokrzywa* (cz. 4.), ich owoców, np. *łopian* – *rzep* (cz. 4.) i innych nazw powstałych ze względu na jakieś charakterystyczne cechy opisywanych desygnatów lub ich przeznaczenie, np. *róża* – *wianek różany* (cz. 3.); *mak* – *makówka, potrawy i napoje z maku*; *mlecz* – *dmuchawiec* (cz. 4.) itp. Uwagę zwraca różna objętość opracowanych haseł, są bowiem wśród nich nazwy kwiatów i ziół,

których znaczenie stereotypowe, symbolika posiadają różną pod względem rozmiarów dokumentację. Stąd w recenzowanych tomach możemy spotkać obok haseł bardzo rozbudowanych, obejmujących od kilku do kilkunastu czy nawet kilkudziesięciu stron (zob. np. w cz. 3. hasła: *kwiat, fiołek, lilia, róża, wrzos*; w cz. 4. hasła: *zioło, mak, pokrzywa, rozmaryn, rumianek, ruta*) rośliny posiadające bardzo krótkie opisy, niekiedy jedno-, dwustronicowe (np. w cz. 3. hasła: *aksamitka, asparagus, przyłaszczka, sasanka*; w cz. 4. hasła: *arnika, bukwica, świetlik*). Przytaczana z dużą starannością dokumentacja powoduje, że czytelnik ma możliwość konfrontacji interpretacji symboliki, metaforycznego i praktycznego znaczenia prezentowanych roślin z danymi zamieszczonymi w publikacjach etnograficznych i dialektologicznych, w różnych tekstach folkloru. Całości dopełniają zamieszczone na końcu każdego tomu bardzo dobrej jakości kolorowe zdjęcia omawianych gatunków polskiej flory.

Kwiaty i zioła, mimo że prezentowane w dwóch tomach, łączą pewne semantyczne cechy – polisemia poszczególnych nazw, np. połączonych wspólnym okresem kwitnienia: *marcinki* (nz. astrów i chryzantem), *majówki* (nz. kaczeńców, konwalii i mleczy), oraz wielość nazw odnoszących się do jednej rośliny, np. nazwy niezapominajek: *niezabudki, żabie oczka, żabie kwiatki, żabi skrzek, żabki, ptasie oczko, modre oczko, Matki Boskiej oczka, niebioska, modrzyki* itp. czy łopianu, np. *łopuch, łopień, kapelusznik, kobylak, babcok, babok* itd. Budowa nazw – zarówno kwiatów, jak i ziół przynosi zaś wiele informacji na temat ludowej interpretacji świata roślin. Pokazują one ważną rolę człowieka – konceptualizatora – w procesie porządkowania otaczających go elementów świata przyrody i nazywania ich ze względu na ważną dla niego w danym momencie cechę, związaną z ich wyglądem, miejscem występowania, czasem kwitnienia, zastosowaniem, działaniem leczniczym i/lub szkodliwym, zob. np. nazwy kaczeńców: *wołowe oczy, błotuch, majówka, tuczek, liszaje* (cz. 3: 111); nazwy jaskółczego ziela, np. *glistnik, glistownik, brodawnik, żółtnik, żółcień, żółtak, złotnik, złotokwiat, złotowłos, gorzekwiat* (cz. 4: 147–148), wreszcie mające oparcie w legendach i wierzeniach, np. nazwy bratków (*brat i siostra, siostrzyczki, sierotki, macoszki*, cz. 3: 63–65). Równie ciekawe są wydobyte z analizowanych tekstów kulturowych symboliczne znaczenia poszczególnych roślin (zob. np. *fiołek, goździk, paproć*), ich zastosowanie obrzędowe i magiczne (zob. np. *chaber, lawenda, mak, pokrzywa, ruta*). Na szczególną uwagę zasługuje przedstawiony obok *stricte* kulturowych, symbolicznych sensów poszczególnych kwiatów i ziół ich aspekt praktyczny, związany z ich użytecznością w życiu człowieka, np. jako pokarm dla ludzi i zwierząt (zob. np. *mlecz* cz. 4: 243), środek konserwujący żywność (np. *pokrzywa*, cz. 4: 294), środek leczniczy na różne dolegliwości (zob. np. *tatarak*,

cz. 4: 410–411). Świadczy to o bardzo szerokim ujmowaniu przez autorów antropologiczno-kulturowych znaczeń opisywanych roślin, co skutkuje kompletnością ich opisu. Jest to niewątpliwym atut recenzowanych tomów.

Recenzowane publikacje stanowią pełne kompendium wiedzy na temat językowego obrazu kwiatów i ziół, ich symboliki i stereotypowych wyobrażeń w polskiej kulturze ludowej osadzonych w materiale językowym, które zostało opracowane na podstawie różnorodnych źródeł obejmujących dzieła leksykograficzne (słowniki języka polskiego, frazeologizmów, gwarowe, etymologiczne), atlasy językowe, różne gatunki tekstów folkloru (od najmniejszych, takich jak przysłowia, zagadki, po pieśni, baśnie, legendy, wspomnienia, poezję chłopską) oraz dane etnograficzne – zapisy dotyczące wierzeń, obyczajów, praktyk magicznych. Jest to dzieło niezmiernie ważne dla polskiej kultury, które w uporządkowany, syntetyczny sposób przedstawia odchodzące w niebyt ludowe spojrzenie na świat roślin, opis ich właściwości, zastosowania praktycznego i magicznego. Przejrzysty układ treści w obrębie artykułów hasłowych, bogata eksplikacja o charakterze etnolingwistycznym i dokumentacja powodują, że publikacje te mogą stać się przedmiotem zainteresowania nie tylko specjalistów – językoznawców, etnologów, etnobotaników, sławistów prowadzących badania kontrastywne, ale także – choćby ze względu na tematykę bliską każdemu człowiekowi – wszystkich miłośników flory i języka polskiego, polskiego folkloru, szerzej – polskiej kultury ludowej. Sądzę, że każdy, kto zajrzy do przedstawianych tomów, znajdzie w nich interesujące go informacje na temat stereotypowych wyobrażeń kwiatów i ziół polskiego ludu. Opisy te są jednym z kluczy do poznania i zrozumienia chłopskiej, prymitywnej – ale jakże ciekawej i bogatej – wizji świata.

Literatura

- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S. (2016): *O lubelskim „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”*. [W:] *Leksikologija i leksykografija u svetlu savremenih pristupa. Zbornik naučnih radova*. Red. S. Ristić, I. L. Konjik, N. Ivanović. Beograd, s. 355–376.
- Kurek H. (2004): *Językowo-kulturowy obraz wsi podkarpackiej wpisany w nazwy roślin*. [W:] *Studia linguistica Danutae Wesolowska oblata*. Red. H. Kurek, J. Labocha. Kraków, s. 129–156.
- Nowakowska A. (2001): *Róża w języku i kulturze*. [W:] „Język a Kultura”. T. 16: *Świat roślin w języku i kulturze*. Red. A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj. Wrocław, s. 17–25.
- Nowakowska A. (2005): *Świat roślin w polskiej frazeologii*. Wrocław
- Pelcowa H. (2002): *Językowy obraz roślin w gwarach Lubelszczyzny*. [W:] *Język polski: współczesność, historia: Trzecie Spotkania Lubelskich Językoznawców KUL–UMCS*. Red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda. Lublin, s. 127–144.
- Piekarczyk D. (2004): *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*. Lublin.
- Sobolewska K. (2019): *Rec.: Słownik stereotypów i symboli ludowych, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, t. 2: Rośliny, cz. 1. Zboża*, Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2017. – 404 s. „Język Polski” R. 99, z. 3, s. 129–132.

- SSSL (1996–2018). J. Bartmiński (red. i koncepcja całości). Od 3. cz. S. Niebrzegowska-Bartmińska (z-ca red.). *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. T. 1. Cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*. Lublin 1996. Cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*. Lublin 1999. Cz. 3: *Meteorologia*. Lublin 2012. Cz. 4: *Świat, światło, metale*. Lublin 2012. T. 2. Cz. 1: *Zboża*. Lublin 2017. Cz. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*. Lublin 2018.
- Robotycki C. (2007): *Przeciw Kopalińskiemu w stronę Bartmińskiego. O polskim słowniku stereotypów i symboli ludowych*. „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty. Antropologia kultury, etnografia, sztuka” LXI, nr 1 (276), s. 129–134.
- Tołstaja S. (2018): *Symbolika rastienij w pol'skoj narodnoj tradicii. Złaki. Rec.: Słownik stereotypów i symboli ludowych, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, t. 2: Rośliny, cz. 1. Zboża, Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2017. – 404 s. „Rocznik Sławistyczny” LXVII, s. 189–197.*
- Tyrpa A. (2018): *Zboża w życiu Polaków [„Słownik stereotypów i symboli ludowych”. Pod red. J. Bartmińskiego i S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej. T. II: „Rośliny”. Z. 1: „Zboża”]. „Akcent” nr 2, s. 128–130.*
- Wępa-Siudek A. (2019): *Rec.: Słownik stereotypów i symboli ludowych, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, t. 2: Rośliny, cz. 2. Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe, Lublin 2018, s. 531. „Język Polski” R. 99, z. 3. s. 133–135.*